

Оксана Кісь,
Інститут народознавства НАН України
kis@ucsu.edu.ua

АНТРОПОЛОГІЧНА ПРИЗМА ТА ГЕНДЕРНА ОПТИКА В ДОСЛІДЖЕННІ РАДЯНСЬКОГО МИНУЛОГО

Розмірковуючи про радянське минуле і його спадщину, я не схильна вживати термін «подолання»: варто радше говорити про роботу з минулим, опрацювання спадщини. Моя подвійна професійна ідентичність спонукає в такій роботі акцентувати на двох важливих підходах, які мені видаються продуктивними. Як антропологиня (і керівниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України), я прагну до антропологізації історичних студій і наголошую на зосередженні уваги насамперед на досвіді людей та груп в конкретних контекстах (економічних, політичних, географічних, соціальних чи культурних). З іншого боку, як представниця студій з жіночої/гендерної історії (і президентка Української асоціації дослідниць жіночої історії), я також бачу величезний потенціал у застосуванні гендерного підходу до осмислення радянської спадщини, вплив якої на сьогодні ми намагаємося зрозуміти.

Звісно, я не повідомлю нічого нового, коли скажу, що історія нікого і нічому не вчить, а знання історії не рятує і не страхує нас від нових помилок і нових трагедій. Однак я вірю, що певні знання про минуле можуть нам дати краще розуміння сьогодення, бо допомагають пояснити причини або чинники того, як і чому ми стали такими, якими ми є сьогодні, зрозуміти, що і як вплинуло на формування того суспільства, в якому ми живемо. Проте якщо ми справді хочемо краще зрозуміти витоки сучасного суспільства, зрозуміти його ментальність (хай яким неоднозначним є це поняття), то нам важливо знати не тільки і не стільки про історію політичних інституцій, про державні структури та устрій, про економічні стратегії урядів, про технологічний поступ, про військові операції чи інші явища макрорівня, але головним чином нам необхідні знання про людські досвіди. Нам важливо довідатися, як пережили конкретні події, явища, зміни чи трансформації різні групи людей.

І якщо виходити з того засновку, що історію творять люди – від членів політбюро до колгоспниць, від дисидентів до офіцерів КДБ, від шкільних учительок до директорів підприємств, від двірників до академіків, то саме увага до їхніх дол, мотивів поведінки і вчинків, життєвих траєкторій, цінностей, світогляду, стосунків і взаємодій на різних рівнях дає нам повніше й адекватніше розуміння і доленосних для цілого народу (чи для певної соціальної групи) рішень, і механізмів витворення радянського трибу життя в режимі «подвійної реальності», і способів формування отого Homo Sovieticus, про якого вже стільки написано й сказано.

Такий антропоцентричний підхід до вивчення радянського минулого дозволяє роздивитися і зрозуміти *ролі різних дієвців* у тих процесах, які нас цікавлять, у різних сферах і на різних рівнях, усвідомити суперечливі смисли подій та, відповідно, неоднозначність оцінок тих чи тих явищ через їхню часто дуже різний вплив на різні групи людей. Погляд на історію крізь призму людського досвіду дає змогу відчутти складність і багатовимірність історичних процесів, у яких жорсткі обмеження, суворі правила, позірно тотальний контроль, страх і репресії, дискримінація парадоксальним чином поєднувалися з винахідливістю, кмітливістю і гнучкістю, а ті, кого вони стосувалися, вміло уникали, пристосовувалися, вислизали, саботували, імітували, чинили опір або й використовували вади і слабкі сторони системи у власних інтересах. Людиноцентричний підхід дозволяє нам усвідомлювати ключову роль отого малого «гвинтика» в радянській машині: коли тисячі й тисячі гвинтиків заіржавіли, розбовталися чи «випали» з призначених для них комірок – ціла система втратила свою стабільність, розхиталася, дала збій і розвалилася. Недооцінка ролі «гвинтика» – маленької людини – не дозволяє зрозуміти, як та система занепадала і врешті дійшла свого кінця.

Йдеться не лише про вивчення повсякденного життя (приватного, побутового), а й про історичну антропологію різних сфер – увагу до людей у контексті їхніх конкретних суспільних ролей: чи то партноменклатури, чи то працівників культури, чи дрібних чиновників різних установ, чи військовослужбовців і т. д., які урухомлювали відповідні інституції, органи, установи, організації, а відтак – і цілі сфери. Це дає змогу простежувати взаємини громадян і влади на різних щаблях цих владних ієрархій. Такий підхід дозволяє відійти від сліпої демонізації всіх без винятку сторін радянського минулого, відмовитися від беззастережного знецінення всього маркованого як «радянське» (як-от колгоспи, які в 1930-х були інструментом нищення українського селянства, а в 1980-х уже були ресурсом добробуту для тих таких селян, як показало дослідження Наталі Ханенко-Фрізен), але також – через критичний аналіз на рівні реальних життєвих досвідів – звільнитися від надмірної глорифікації певних аспектів державного соціалізму, які, на перший погляд, видаються дуже привабливими і прогресивними (емансипація жіноцтва, загальнодоступна освіта, система соціального забезпечення тощо, що часто викликають захоплення в західних дослідників доби державного соціалізму).

Іншим продуктивним інструментом критичного аналізу радянського минулого є гендерний підхід. Гендерна оптика є корисною при вивченні змін пріоритетів гендерної політики більшовиків у різні періоди (через, скажімо, аналіз гендерованих образів у візуальній пропаганді (плакатах, пресі, кіно тощо), що дозволяє тонше розуміти цілі, механізми і засоби радянської соціальної інженерії – конструювання радянської нормативної фемінності і маскулітності – тих ідеальних образів, за якими відбувалося формування радянської людини жіночої або чоловічої статі та визначалися їхні ролі в радянському суспільстві. Тут доречно буде згадати влучне спостереження британської дослідниці Сари Ашвін:

«Центральною проблемою радянського гендерного укладу є те, що він творить жінок, які вимушені бути сильними, і чоловіків, яких спонукають бути слабкими». Для розуміння радянського способу життя як гендерованого досвіду важливо простежити, як спершу було розгорнуто справді революційний більшовицький емансипаційний проєкт та як його досить оперативно було згорнуто, і врешті осердям радянського ідеалу супер-жінки було закріплено роль матері, щодо якої інші обов'язкові соціальні ролі (професійні, громадські тощо) вважалися другорядними, внаслідок чого постало суто радянське явище «подвійного навантаження» (double burden) – поняття, яке описує фактичну жіночу роботу «в дві зміни» – за місцем зайнятості та в родинно-домашній сфері. Знання того, як вибудовувався і функціонував радянський гендерний контракт працюючої матері, допомагає зрозуміти інші важливі для сьогодення питання, як-от механізми нівелювання ролі батька в сім'ї, що досі відлунує в сучасному українському суспільстві через феномен «зникнення батька з родини», тобто безвідповідального незаангажованого батьківства, а також кризи гегемонної маскулітності, яка за радянського часу була густо замішана на ролі воїна-захисника і робітника: щойно ці «підмурівки» розсипалися після руйнування СРСР та планової економіки, криза маскулітності була неминуча.

Важливо також вивчати гендерні виміри радянського повсякдення: житлове питання, побутові проблеми, дефіцит товарів і послуг, особливості харчування, низова бюрократія та ін. Вивчення таких сторін радянського життя дозволяє простежити, як вироблялися і застосовувалися певні моделі самозарадності радянських людей, творилися неформальні мережі взаємодопомоги (сусідські, родинні тощо) та мережі натурального тіншового обміну товарів і послуг, виникали певні суто радянські феномени (як-от «блат»), які дозволяли звичайній людині задовольняти свої повсякденні потреби в обхід встановлених правил та обмежень. В цих умовах у поколіннях радянських людей вироблялися певні «корисні» звички та «правильні» поведінкові моделі, ритуали і практики, більшість з яких продовжує існувати досі. Прагнучи подолати тоталітарну спадщину в нашому суспільстві, важливо відстежити, як формувався «культ бідності» в перші десятиліття радянської влади і чому йому на зміну прийшли споживацькі практики часів Відлиги. Гендерна оптика дозволяє нам усвідомити, як тотальний дефіцит продуктів, товарів і послуг пізньорадянського часу компенсувався головню і насамперед жіночою побутовою працею (зусиллями, навичками, часом), спрямованою на забезпечення побутових потреб родини (в їжі, одязі, гігієні, догляді тощо). Це дозволяє нам краще розуміти витоки (та, відповідно, ефективніше долати) існуючої донині гендерні стереотипи щодо репродуктивної (побутово-доглядової) роботи як головню жіночого обов'язку в родині.

Крізь гендерну оптику важливо також вивчати і ті аспекти минулого, які в дослідників часом викликають певний дискомфорт, як-от проблема нормалізації сексуального насильства та сексуальних надуживань щодо жінок з боку на-

ділених владою та ресурсами чоловіків – і в контексті надзвичайних історичних обставин (голоду, війни, репресій, підпілля тощо), і в контексті повсякденних радянських практик, коли жіноче тіло експлуатували як ресурс, за допомогою якого вирішували низку поточних життєвих проблем (працевлаштування, кар'єра, житлове питання, освіта тощо). Нормалізація, легітимація чоловічого права на жіноче тіло – це не лише наслідок більшовицької «сексуальної революції», а й повсякчасний примус до «сексуального бартеру» – обміну сексуальних послуг на інші послуги, товари, привілеї, їжу, безпеку тощо в умовах системних дефіцитів, обмежень та ризиків. Замовчування історії сексуального насильства як елемента тоталітарного суспільства не дозволяє розуміти витоків однієї з болючих проблем сучасного суспільства – «культури згвалтування»: щоб її викоринити, треба спершу зрозуміти, як і чому вона стала частиною толерованої «норми», деконструювати і відтак знайти дієвий спосіб її подолати.

З іншого боку, увага, чутливість до гендерних вимірів різних історичних подій дозволяє одразу побачити не завжди помітні гендерні особливості жіночих історичних досвідів, що, своєю чергою, може дати підстави для перегляду вже усталених оцінок відповідних подій і явищ. Наприклад, вивчення історії Голодомору через спогади жінок дозволяє простежити жіночі стратегії опору і виживання: хоча в умовах правового свавілля жінки й були особливо вразливими до різного насильства (й економічного, і фізичного, і сексуального), та зі спогадів вони постають також як ключові дієвиці в порятунку своїх родин, а не лише безсилі та безправні жертви організованого державою безчинства. З іншого боку, як переконливо показало дослідження Дарії Маттінглі, жінки були й серед призвідників злочину Голодомору в межах примусової колективізації і заходів з розкуркулення. Тобто гендерна оптика дозволяє чіткіше побачити неоднозначність і суперечливість такого складного явища, як Голодомор, де місцеві селянки опинялися по різні боки протистояння. Загалом я поділяю позицію Олени Стяжкіної, яка вважає, що вкрай важливо у вивченні жіночих історичних досвідів виходити за межі шаблонних стереотипних образів «жертви-героїні-зрадниці» та намагатися показати й осягнути складність історичного процесу, неоднозначність історичних подій для різних осіб та груп і тому – неможливість універсальних оцінок і ярликів.

Мої власні дослідження жіночих досвідів українок-політ'язнів ГУЛАГу показують досить парадоксальну картину: нормативна жіночність, яку у феміністських студиях зазвичай оцінюють у негативному сенсі, як чинник стримування жіночої самореалізації, обмеження жіночих можливостей у буденному житті, в умовах сталінських таборів стає цінним і дієвим ресурсом виживання (і морального, і фізичного). Ба більше, навіть найбільш тривіальні традиційні жіночі практики перетворюються в неволі на інструмент опору дегуманізації під впливом табірного режиму і допомагають збереженню ключових соціальних ідентичностей невірлиць (гендерної, національної, релігійної і політичної).

Крім того, ми не зможемо до кінця зрозуміти антирадянський опір (націоналістичне підпілля ОУН і УПА, підпілля УГКЦ, шістдесятництво та пізньорадянський правозахисний і національно-демократичний рухи), якщо не вивчимо роль жіноцтва в його функціонуванні. Адже жінки, які найчастіше були мінімально представлені серед проводу і найчастіше не мали доступу до прийняття стратегічних рішень, а тому рідко опинялися в прямій конфронтації з владою, натомість масово діяли на низових рівнях роботи антирадянських організацій і протестних ініціатив, забезпечуючи їхнє безперервне функціонування, підтримуючи їхню життєдіяльність (обіг інформації і комунікацію, організацію таємних зустрічей, низову пропаганду і рекрутування прибічників, переховування матеріалів тощо).

Це справді наскрізна проблема підпільних рухів та організацій не лише в Україні, а й в інших місцях і контекстах: їхніми визнаними і шанованими героями стають саме чоловіки-лідери, тоді як ролі та внески жінок замовчуються і знецінюються. Нам варто взяти за приклад дуже повчальне дослідження Шани Пенн «Таємниця Солідарності», яка показала, як з пантеону борців за свободу і демократію в Польщі було стерто імена жінок, завдяки яким, власне, ця організація була врятована від повного розгрому і продовжувала діяти навіть під час запровадженого в Польщі воєнного стану і масових репресій та арештів серед ключових лідерів-чоловіків. Увага до гендерних особливостей жіночої політичної дієздатності, яка проявляється не на рівні лідерства, а має радше низовий неформальний характер, часто є щоденними малопомітними практиками дрібних, але постійних і масових порушень правил та заборон, допомагає краще зрозуміти, як саме оті малі й позірно слабкі дієвці історичного процесу поступово розхитували, підточували тоталітарну систему тим, що ставили під сумнів саму її здатність тотально контролювати їхнє життя.

Отже, як нам братися до опрацювання минулого, щоб зрозуміти його краще і відтак краще розуміти, що нам робити з сьогоднім і куди рухатися в майбутньому? На мою думку, дієвими можуть бути два шляхи: з одного боку – антропологізація історичних досліджень, тобто зосередження уваги на історичних досвідах людей і певних соціальних груп у конкретних контекстах (політичних, інституційних, географічних, культурних тощо), з іншого – наскрізне застосування гендерного підходу як критичної теорії, яке дозволяє бачити приховані механізми дій влади та водночас розрізняти розмаїті методи опору їй.